

תמר אלאור

ד"ר תמר אלאור היא מרצה במחלקה לאנתרופולוגיה וסוציולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים
ספרייה: "משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות" (1992, עם עובד),
"בפסח הבא – נשים ואוריינות בציונות החדשה" (1998, עם עובד)

סיפור בריאת האשה כמבוא לאנתרופולוגיה

אגדה אפריקנית עתיקה מספרת שהאל, השמים, האדם והארץ היו במקורם נושקים וגובלים זה לזה. השמים נחו בדיוק מעל הארץ, וחבל מתוח חיבר ביניהם, אליו היה ניתן להגיע בהושטת יד. בעזרת חבל זה יכול היה האדם לטפס אל האל על פי רצונו. בזמן ההוא לא היה מוות ולא היה רעב. האל נתן לאיש הראשון ולאשה הראשונה, שנקראו גראנגג ואבוק, גרעין אחד של דוחן מדי יום ביומו, וזה סיפק את צורכיהם. אסור היה להם לגדל יותר מזה, והיה עליהם להיות זהירים מאוד בעת שזרעו או עדרו, פן המקל או המעדר יכו באל. יום אחד החליטה האשה, "בגלל שהיתה חמדנית", לעבד יותר מגרעין דוחן אחד. כדי לעשות זאת נטלה אחד מן המעדרים הארוכים. בהרימה את המעדר כדי לעבד את האדמה, הכתה באל. האל נפגע ונסוג אל מקומו הנוכחי הרחק מן האדמה. הוא שלח ציפור קטנה בשם אטוק, שהיתה כחולה כצבע השמים, לנתק את החבל אשר איפשר לאדם גישה אל השמים ואל האלוהים. מאז אותו יום אין בני האדם יכולים יותר להגיע אל האל בחופשיות. האדמה הפכה למקוללת בעבורם. עליהם לעבוד קשה כדי לאכול, והם סובלים לא פעם מרעב. הם חשופים לחולי ולמוות המלווים אותם מהיום שבו נפרדו השמים מן הארץ (מתוך: גודפרי ליינהרט, "האלוהות והניסיון: דת הדינקה", אוקספורד 1961).

סיפור בריאת האשה כמבוא לאנתרופולוגיה | 71

האנתרופולוגיה רושמת וחוקרת סיפורים רבים של חברות עתיקות (ובעיקר חברות פשוטות) המתארים בצורה זו או אחרת את סיפורי הראשית שלהן: את תחילת המין האנושי; את מערכת היחסים שבין האדם לבין הטבע, החי והדומם; ואת הקשר שבין כל אלה לכוחות שמעבר.

הניסיון להתייחס לפרקים הראשונים בספר בראשית כאל סיפור נוסף, או כאל "הסיפור", אינו חידוש בהקשר האנתרופולוגי. עם זאת עדיין חסר ניסיון מסודר שיציג את פרקים א'–י"א בבראשית כאחד המבואות המבריקים והמורכבים ביותר לחשיבה האנתרופולוגית בכללותה.

היו שניגשו אל הטקסט המקראי כאנתרופולוגים וביקשו לקרוא בו דרך השאלות העיקריות המעסיקות את הדיסציפלינה. מהם שביקשו לגשר בין הדת והמדע וניסו לחפש התאמות בין האבולוציה הדרוויניסטית – מניין שנות קיומו של היקום והציוויליזציה, ובין הסיפור המקראי. אחרים התייחסו לרמות ספרותיות וערכו השוואות בין סיפורי ראשית של עמים שונים, תוך ניסיון לזקק מתוכם אלמנטים דומים העשויים ללמד משהו על "מהות האנושות". והיו שהתמקדו בצד ההגותי או הפסיכולוגי, במרכיבים המוסריים או באלה העוסקים בחוק ובארגון חברתי-כלכלי. החוקרת המפורסמת ביותר שהתעכבה בצומת המפגיש את האנתרופולוגיה עם המקרא היא מרי דאגלס. מאמרה הקלאסי על מהות ההבחנה בין "כשר" ל"טמא", נלמד ברבים מן המבואות לאנתרופולוגיה. אך כאן מסתיים הקשר של רוב החוקרים והתלמידים עם השפע העשוי לצמוח מקריאה אנתרופולוגית של המקרא.

כשלמדתי באוניברסיטת בראילן נצטוויתי, כיתר הסטודנטים, ללמוד לימודי יהדות. מתוך שפע השיעורים והקורסים שהוצעו ברשימה בחרתי בקורס "רמותה ומעמדה של האשה במקרא" מאת הרב בן אבו. הכיתה הכילה רוב נשי חילוני, מיעוט של תלמידות דתיות, וגברים בודדים. האווירה הכללית נעה, בתחילה, בין אדישות להתנגדות, בדומה לזו ששרתה ברוב שיעורי החובה ביהדות שנכפו על כלל הסטודנטים באוניברסיטה. אך עד מהרה הפתיע אותנו

המורה. הוא פירק את המתח בכיתה והוליך אותנו מחוזה דרך ארבע האמהות במסלול מעניין למדי. בעזרתו גילינו שהטקסט המקראי שהוא כה ברור ומוכר וידוע מאינסוף שיעורי תנ"ך בבתי הספר, מכיל יותר ממה שידענו לקרוא בו. בשיעור הראשון ביקש הרב לדעת כיצד נבראה האשה. מתוך ההערות הציניות של המשתתפות, קריאות הביניים והתשובות המסודרות, התברר שכולם נטו להתייחס דווקא לסיפור הבריאה המופיע בפרק ב', ורק מיעוט קטן שימר את כפל הסיפורים. נראה היה שסיפור הבריאה בפרק א' סובל מיחסי ציבור לקויים.

תוך זמן קצר התברר שקריאתו של הרב בן אבו מבקשת לפייס בינינו, נשים חילוניות, לבין אמותינו המקראיות. היה ברור לנו שאין הוא מתכוון לערוך ביקורת רדיקאלית של הטקסט, או להטמיע בו תפישות פמיניסטיות. אבל דווקא הקריאה הדתית שלו חשפה בפניי פרשנות מסורתית שהניחה בסיס לפרשנות אלטרנטיבית, ודרכים חדשות לחבר בין אנתרופולוגיה פמיניסטית וספר בראשית.

את הקורס "מבוא לאנתרופולוגיה ומיגדר" בחרתי לפתוח בפרקים א-ג' בבראשית. בכל שנה אני מגלה מחדש, בעזרת הסטודנטים והסטודנטיות, את טווח הפרשנות והתובנות העצום הגלום בהם כמפתח לשאלות היסוד באנתרופולוגיה.

במאמר זה אגע בקצרה ב"חידת כפל המינים" ואתווה את משעולי הפתרונות המסומנים בראשית של "בראשית". משעולים אלה נעים בין הטקסט המקראי לבין האנתרופולוגיה בעזרת כמה מפרשים ומתווכים שלהם.

* * *

באמצע שנות השבעים עבר השיח האנתרופולוגי-פמיניסטי טלטלה עזה בעקבות פרסום מאמרה של האנתרופולוגית האמריקנית שרי אורטנר, שכותרתו: האם היחס נקבה-זכר דומה ליחס טבע-תרבות? המחברת טענה במאמר כי לפי הממצאים האמפיריים הנתונים בידי החוקרים, מתקיימת בכל החברות האנושיות הבחנה בין זכרים לנקבות, וכולן מעניקות יוקרה יתרה למין הזכרי. הבסיס המאפשר

הבחנה זו (שאין לה, על פי הבנת החוקרת, כל משענת מהותית), נעוץ בחיפוש האנושי האוניברסלי אחרי "מותר האדם". בחיפוש זה מפריד המין האנושי בין גוף (המצוי אצל כל בעלי החיים, ומתנהג לפעמים באופן דומה לגוף האדם בעניין צריכת מזון, הפרשות, מין, ריבוי ומות), לבין נפש (אותה מייחדים בני האדם למינם בלבד). על בסיס הבחנה זו בין גוף לנפש משתרשר אשכול זוגי (בינארי) המפריד בין הטבע לתרבות, בין הגשמי לרוחני, בין הטמא לטהור וכן הלאה.

בתוך החלוקה הזו הודחקה האשה אל גבול הטבע, והגבר הוסמך אל צד התרבות. יכולתה הפיסית של האשה להרות, ללדת ולהזין את חינוקה, כמו גם המחזור החודשי שלה, היוו את העילה למיקומה הקרוב אל הטבע. רק בשל היותה אדם מלא, ניתן היה להשתמש בה כ"אחר" מוחלט. מכאן ואילך מוסדה אחרותה של האשה ברובי הקיום המשפחתיים, החברתיים, הכלכליים והאחרים.

היה זה פרויקט רבי-היקף ושורף אנרגיה שמטרתו, כאמור, לתחזק את חוויית הייחוד של האדם ביקום. פרויקט זה לא נעצר בחלוקה שבין גברים לנשים, אלא קיבל גילומים מקומיים וגלובאליים שהבחינו בין גזעים, דתות, עדות ומעמדות, כחלק מן הניסיון לצייר את האדם הנכון, הראוי, הנבחר.

מאמרה של אורטנר עורר תגובות רבות והפך בתוך זמן קצר לאחת מן המסות המצוטטות ביותר בשיח הפמיניסטי האנתרופולוגי והכללי. עיקר הביקורת עליו בא מן האנתרופולוגיה הפמיניסטית הבריטית שרוכזה בקובץ מאמרים שכותרתו: טבע, תרבות ומיגדר. מבקריה של אורטנר טענו שהיא חושבת בעזרת מוח שעוצב בתרבות המערבית. תרבות זו אכן כוננה את החוויה האנושית על תשתית של הבחנות דיכוטומיות מובנות, שמקורן יווני ויודו-נוצרי. ואולם מכאן אין לטעון שחשיבה הבונה דיכוטומיות שכאלה היא אוניברסלית. ההסבר של אורטנר להבחנה בין נשים וגברים כחלק מן ההבחנה בין טבע לתרבות הוא בבחינת גול עצמי פמיניסטי ואנתרופולוגי כאחד. הסבר זה כולא עצמו בתוך "מהות אנושית" מונחת ולא מוכחת, ומחזק את האתנוצנטריות המערבית-גברית. חברות אחרות, טענו המבקרים, אינן עורכות בהכרח חלוקה חותכת בין הטבע לתרבות. בפתחו של ספר בראשית ניכרים עקבותיה של טלטלה בין ציור

עולם מפולח, לבין תיאור עמום ומורכב יותר של העולם. עקבות אלה מוליכים מיקום הנתון ב"תוהו ובוהו", לעולם מסודר, שבו מופרדים האור מן החושך, השמים מן הארץ, הים מן היבשה, השמש מן הירח והכוכבים. גם בריאת האדם בפרק א' מתחילה בהאחדה של "נעשה אדם" ומסתיימת בהכפלה מובחנת "זכר ונקבה". ואולם כיוון ברור זה, מן המורכב והמטושטש לעבר המובחן והמסודר בינארית, זרוע בחיבורים ובנגיעות המקהים את הניתוק הבינארי: מים למעלה ומים למטה, אור של יום ואור של לילה, שרצים ועופות ובהמות בעלות "נפש חיה", אדם בצלם האל, זכר שהוא נקבה ונקבה שהיא זכר.

פרק א' המופשט הפך בשיעורי האנתרופולוגיה שלימדתי לרעיון האוטופי של האל, ליקום האולטימטיבי. פתרונו של רש"י לפסוק 29 (העובר מלשון יחיד ללשון רבים: "נעשה אדם בצלמנו וירדו בדגת הים") הוא שהאדם היה תחילה אנדרוגני ורק לאחר מכן הופרד לשני מינים שונים. האדם המושלם שרצה האל לברוא היה אמור להיות דו-מיני, מוכפל ומאוחד במינו ובמהותו. איש-אשה הנתונים בעולם נקי (כמעט) מדיוטומיות ונעדר מידרג, החיים בחברה צמחונית והרמונית. כשהכול התקלקל בפרק ב' (לאלהים ולפמיניסטיות), מצאתי ניחומים בפרשנות של קאסוטו (פירוש לספר בראשית, הוצאת מגנס, תשל"ח), המעמיד את פרק ב' כפשרה. טלנובלה להמונים שאינם מסתפקים בדחיסות המופשטת של פרק א' ומעדיפים על פניו סיפורי בריאה צבעוניים יותר שסופרו באגן הים התיכון. קאסוטו, אשר פרשנותו יוצאת מן הקדושה המקראית אל רוחב ההווה האנושית, איפשר לי להישאר בתוך הדיסציפלינה האנתרופולוגית וספר בראשית, בלי רגשות אשם של אינוס הטקסט. קריאתו את כפל הבריאה וכפל המינים מכילה בקלות את סיפור הבריאה של שבט הדינקה (שהבאתי לעיל) ומחזירה את כושר ההתבוננות ותאוות הפרשנות אל כלל המין האנושי.

תאוות הפרשנות של הסדר הקוסמי והתפתחותה עומדים במרכז משנתו של הפילוסוף מיכאל לנדמן ("האדם בעיני עצמו: אנתרופולוגיה עיונית", ספרית הפועלים, 1980). משנה זו נהגתי ללמד כשלעצמה במבוא לאנתרופולוגיה. עתה נידמה כי הסמכתה

למקרים א'-ג' (בסדרם המקראי ובלי להתייחס לתורת התעודות) עשויה להוות נקודת חיבור נוספת בין ספר בראשית לשאלות היסוד האנתרופולוגיה. לנדמן מונה שלושה שלבים בחשיבה החברתית, המוצגים להלן (שהם מהולים בקריאה חופשית של בראשית):

השלב הראשון - האנתרופומורפוזי

בשלב זה האדם אינו חש עצמו מופרד מסביבתו, הוא נתון בה, מושם בה, מונח בתוכה. הסביבה טובה ומיטיבה, שופעת עצים נחמדים וטובים למראה, נהרות שוצפים, ופירות לרוב. אנשים חששים עצמם כחלק מן הסביבה חסרים רפלקסיה וניכור. ניתן לקרוא את פרקים א' ו-ב' כמתארים את ראשית הציוויליזציה, את קבוצות הנוודים שחיו ביערות הגשם, ללא מידרג מעמדי, בלי בגדים, בלי עבודה ובלי אלהים.

השלב השני - האתנוצנטרי

בשלב קריטי זה מפריד עצמו המין האנושי מסביבתו. מיצור הנע בתוך הטבע הופך האדם ללוחם ולשורד בו. הארץ שנידמתה כמיטיבה הופכת להיות ארורה, והארמה השופעת מצמיחה קוץ ודרדר. יערות הגשם מומרים במישורי הסוואנה הצחיחים למחצה, ואלה נחלקים בין האל לברואיו, בין בעלי החיים לבני האדם, בין זכרים לנקבות. הציוויליזציה המתפתחת מחוץ לגן העדן נבנית ובונה את התבונה, ההבחנה, כושר ההתבוננות והפרשנות, המצטיירים כבחירה אנושית הירואית וטרגית כאחד. בחירה זו מוצגת בשלב האתנוצנטרי כ"הבחירה" וכל קבוצה אנושית רואה בעצמה את "הקבוצה" - זו המגלמת את התפקיד "האמיתי" שיועד לבני האדם בתוך הסדר הקוסמי. מול קבוצה זו נדמים כל בני האדם האחרים ל"לא אנשים", ברברים, חיות דו-רגליות וכדומה.

השלב השלישי - הכרה בנומוס (= נוהג ביוונית)

בשלב זה קיימת הכרה בסדר החברתי. הסדר האולטימטיבי מאותגן על-ידי הסדרים אלטרנטיביים, חלה הכרה ביחסיותם של החוקים ובזמניותם, ונקודת השיפוט "הטבעית", האתנוצנטרית, מומרת בנקודות מרובות ושונות.

אין לטעות בתיאור מתפתח זה ולהניח כי האבולוציה האנושית העבירה את כולנו דרך שלושת השלבים ומסענו הושלם. החיבור של לנדמן, כמו גם ספר בראשית, מראים כי החוויה האנושית נוצרת את כל השלבים גם יחד ומשתמשת בהם חליפות. בכל רגע היסטורי, בכל הקשר תרבותי ופוליטי, תנאים סביבתיים וכלכליים - ניתן לזהות את המגמה השלטת.

ברור לכול, כמובן, שהפריזמה האתנוצנטרית, במלבושיה השונים והמשתנים, זוכה לפופולריות מרובה ביותר. הפרקים הראשונים של ספר בראשית, המתארים את רגע כינונה של הפריזמה הזו, מכילים גם את סיכויי ההיחלצות ממנה. כדאי לכן לחזור אל הרגע הזה, הפעם בעזרתו של הרב י.ד. סולובייצ'יק.

ב-1964 פירסם הרב סולובייצ'יק בכתב העת TRADITION מאמר שכותרתו היתה CONFRONTATION (תרגום עברי: יוסף סובלמן, הוצאת משרד החינוך, המחלקה לתרבות תורנית, תשל"ח). המאמר לא ביקש לערוך קריאה פמיניסטית בספר בראשית, אלא היה חלק מהדיון שהתקיים באותה עת על חיוניות ההיבטות בין נוצרים ליהודים. כשלעצמו היווה המאמר נדבך נוסף בעיסוקו של הרב במצבו של האדם היהודי המודרני, אך צומחת ממנו תוכנה אתנרופולוגית ייחודית, והוא מכיל ניתוח דומה להפליא לזה של לנדמן.

סולובייצ'יק אינו מוטרד משאלת היחסים בין המינים. הוא מבקש להכליל יחסים אלו בתוך המערכת הפילוסופית הכללית שלו, ולכן האשה המופיעה בפרק ב' של ספר בראשית מייצגת בעבורו את ה"זולת" באשר הוא, ולא דווקא אינדיבידואל נשי. נדמה כי בקריאתו של סולובייצ'יק יש פוטנציאל מעניין גם

לשאלה זו של יחסי המינים. החידוש הוא בפרשנות שהוא נותן למושג הדיאלקטי "עזר כנגדו". מושג זה הוא מפתח להבנת המעבר התקין משלב המחשבה האתנוצנטרית אל השלב היחסי. בשלב הראשון, בפרק א', קורא סולובייצ'יק, כמו לנדמן, מצב תמים ולא מודע של האדם. בשלב השני, בפרק ב', האדם מפתח מבט מתלבט מכיוון שהבין שהוא והעולם אינם אחד - הוא מכיר באל, בנורמה, בציווי. הניכור מן הטבע והמודעות אליו יוצרים בו את תחושת הבדידות, המלווה ברגשות אתנוצנטריים של עליונות על אותו טבע מנכר ומנוכר. המעבר להוויה גבוהה יותר מצריך התמודדות הדדית בין שווים, עימות של כוחות זהים. התמודדות זו מגבירה את המודעות, ומכאן את הניכור והבדידות, אך בו זמנית גם יוצרת את הנחמה להוויה בודדת זו בעצם קיומם של אינדיבידואלים דומים אחרים. המעבר מרמת התפתחות אישית-חברתית אחת לאחרת תלוי ביכולת לחוות את ה"עזר כנגדו" בצורה הנכונה:

אכן ישנו שלב שלישי, אליו חייב האדם להעפיל מתוך כיסופיו להגשמה. בשלב זה שוב עומד האדם בעימות. ברם הפעם, אין זה עימותו של סובייקט המביט ברגש של עליונות באובייקט שלמרגלותו, אלא כאן שני סובייקטים שווים, בודדים כאחרותם וסגוליותם, שניהם דחויים על-ידי סדר העולם האובייקטיבי ושניהם צמאים להתחברות. עימות זה אינו חד צדדי, הוא הדדי. הפעם עומדים שני הצדדים זה לצידו של זה, וכל אחד מודה בקיומו של השני. ההתבדלות הופכת לקיום יחידו.

המעבר מהתבדלות לקיום הדדי תלוי לדעת סולובייצ'יק בקומוניקציה. רק התקשורת, הדיבור, המלה, מסוגלים לכטא את הבדידות ולהתגבר עליה, לגבש את האדם ליחיד ולהפוך יחידים לקהילה.

ה"עזר" הוא השיתוף והדמיון, וה"נגד" הוא השונות הנצחית והבדידות הקיומית (ואולי אף עזר כנגדו, כנגד הטבע השרירותי, הכוחות החיצוניים, הגורל, האל). ניתן לפיכך לפרש את הנגד גם בהוראה של להגיד, לדבר, לתקשר. האשה מופיעה בפרשנותו של סולובייצ'יק כאינדיבידואל נוסף

שהופעתו מקדמת את ההוויה האנושית שלב אחד הלאה. אם היתה "אחר", היתה כך רק בשל דמיונה המלא לאינדיבידואל הקודם, שכן רק בשוויונה המוחלט ובייחודה המוחלט יכולה היא לשמש בתפקיד שיועד לה.

סולובייצ'יק מפליג למחוזות המטרידים אותו באשר לקיום היהודי בעידן המודרני. הוא מאשים את העת שאנו נתונים בה בכך שאינה מאפשרת ליחיד לחוות את השלב השני כיאות, ולכן אין הוא מוכן למעבר לשלב השלישי. הנאשם הוא הגבר:

כך הופך העימות המופלא של אדם וחיה לניסיון מכווער של שחיקת האישיות. האדם של ימינו מבקש להיראות מושל-גיבור ולהכניע את חוה לממשלו האיראולוגי, הדתי, הכלכלי, או הפוליטי. קללת חוה אחר שחטאה – "והוא ימשול בך" – נתגשמה בחברה בת זמננו. היחס החם האישי בין שני בני אדם, נדחק מפני יחס סובייקט-אובייקט פורמאלי המתבטא בשאיפה לשררה ולעליונות.

האשה, אם כך, היא שהניעה את האנושות קדימה. היא שאיפשרה את הרפלקסיה, את המעבר ממצב שהוא בתוך ההוויה, למצב שהוא אודות ההוויה. הופעתה כ"אחר" איפשרה את התנועה מקבלת הקיום כתופעה מובנת מאליה, לאתגורו של קיום זה ובדיקתו. הגבר, לעומתה, עסוק מאז הופעתה בניסיון לכונן מחדש את אשליית סדר העולם כסדר נתון וטבעי. הוא והמוסדות אשר הקים, כולל האורתודוקסיה והאקדמיה, המירו את יחסי הסובייקטים ביחסי סובייקט-אובייקט. התובנה והחתרנות שהביאה האשה לעולם, לצד ההדים שלהן בתוך הטקסטים הדתיים והמדעיים, עשויים לשמש מסד לחלופה הקיומית שעליה מדבר סולובייצ'יק ואליה חותר הפמיניזם.

* * *

באחד משיעורי באוניברסיטה השמעתי קלטת שנתנה לי אחת מן הנשים בקריה החסידית שבה ערכתי מחקר. בקלטת, המיועדת לנשים, מספר רב אחד על החטא הראשון בעולם. אין זה חטא האכילה מפרי עץ הדעת, הוא מגלה למאזינותיו האנונימיות, זהו חטאה של האשה

שלא שמעה לקול בעלה. לו היתה חוה מקבלת את דבריו של אדם מהווייתם ומחברת בין האיסור לאכול (שהוכתב על-ידי האל) לבין האיסור לגעת (שאותו הוסיף אדם בדווחו לחוה), לא היתה מסיימת את הדיאלוג עם הנחש באכילת הפרי. כאן המשך הרב לדבר על חובת הציות של האשה לבעלה, הכביר דוגמאות והידק את הקשר שבין חובה זו לטובה העשויה לצמוח ממנה.

"אם כך", אמרה אחת הסטודנטיות, "החטא הראשון בעולם איננו של האשה אלא של האדם. הוא שעשה לה, ללא כל סיבה נראית לעין, הערכת חסר, הטיל דופי ברמתה המוסרית, ודיווח לה דיווח שקר על דברי האל. אם היה נוהג בה בהגינות, כשווה לו, היינו יושבים כולנו תחת מטריית הטוב האינסופי, ונהנים מחיי נצח..."